

EXTINCIÓ DE L'OBLIGACIÓ DE PRESTAR
ALIMENTS AL FILL MAJOR D'EDAT PER ABSÈNCIA
DE RELACIÓ PERSONAL AMB EL PROGENITOR
ALIMENTANT: INTERPRETACIÓ RESTRICTIVA.
COMENTARI DE LA SENTÈNCIA DEL TRIBUNAL
SUPERIOR DE JUSTÍCIA DE CATALUNYA
DE 2 DE MARÇ DE 2017 (RJ/2017/1448)

Isabel Viola Demestre¹
Professora titular de dret civil
Universitat de Barcelona

Resum

El text és un comentari de la primera sentència que el Tribunal Superior de Justícia de Catalunya dicta sobre l'extinció de la pensió d'aliments per l'absència manifesta i continuada de relació familiar entre la persona obligada a prestar els aliments i la beneficiària, major d'edat, amb «l'intent de donar unes pautes d'interpretació i d'aplicació dels dos articles centrals d'aquest recurs, el 237-13.1e i el 451-17.2e CCCat».

Paraules clau: extinció, aliments, fill, major d'edat.

EXTINCIÓN DE LA OBLIGACIÓN DE PRESTAR ALIMENTOS
AL HIJO MAYOR DE EDAD POR AUSENCIA DE RELACIÓN PERSONAL
CON EL PROGENITOR ALIMENTANTE: INTERPRETACIÓN RESTRICTIVA.
COMENTARIO DE LA SENTENCIA DEL TRIBUNAL SUPERIOR
DE JUSTICIA DE CATALUÑA DE 2 DE MARZO DE 2017 (RJ/2017/1448)

Resumen

El texto es un comentario de la primera sentencia que el Tribunal Superior de Justicia de Cataluña dicta sobre la extinción de la pensión de alimentos por la ausencia manifesta y continuada de relación familiar entre la persona obligada a prestar los alimentos y la beneficiaria,

1. Aquest treball forma part dels projectes d'investigació 2017 SGR 151 i DER2015-63940-P.

mayor de edad, con «el intento de dar unas pautas de interpretación y de aplicación de los dos artículos centrales de este recurso, el 237-13.1e y el 451-17.2e CCCat».

Palabras clave: extinción, alimentos, hijo, mayor de edad.

EXTINGUISHING OBLIGATION OF ALIMONY TO THE ADULT CHILD
FOR ABSENCE OF PERSONAL RELATIONSHIP WITH THE DEBTOR PARENT:
RESTRICTIVE INTERPRETATION, COMMENTARY OF THE SENTENCE
OF THE SUPREME COURT OF JUSTICE OF CATALONIA
FROM MARCH 2, 2017 (RJ/2017/1448)

Abstract

Commentary on the first sentence that the High Court of Justice of Catalonia dictates about the extinction of the alimony due to the manifest and continued absence of a family relationship between the party obliged to provide the alimony and his beneficiary, an adult children, with «the attempt to give guidelines for the interpretation and application of the two central articles of this resource, 237-13.1e and 451-17.2e CCCat».

Keywords: extinction, alimony, child, adult.

1. EL CAS, LA QÜESTIÓ JURÍDICA DEBATUDA I EL SENTIT
DE LA RESOLUCIÓ JUDICIAL

Els fets, descrits amb claredat en el primer dels fonaments jurídics (FJ) de la Sentència, són els següents. Arran de la ruptura d'una parella estable, l'any 2000 es decreta per sentència la guarda i custòdia de la filla d'ambdós —que aleshores tenia cinc anys— a favor de la progenitora, el pagament d'una pensió alimentària per part del progenitor no custodi d'una quantia de trenta-cinc mil pessetes mensuals (210,35 euros d'ara) i la distribució de les despeses extraordinàries.

El 2014 el progenitor va interposar una demanda en la qual sol·licitava, de manera principal, l'extinció de la pensió d'aliments en aplicació de l'article 237-13.1 del Codi civil de Catalunya (en endavant, CCCat) en relació amb l'article 237-13.1e CCCat, per consideració a l'absència de contacte de la filla amb el pare i amb la família paterna des de feia més de dos anys. La filla s'havia negat a visitar-lo, tant a ell com a la seva família, i l'havia bloquejat a les xarxes socials.

En cas de desestimació d'aquesta petició, se sol·licitava, subsidiàriament, la reducció de la pensió d'aliments, fomentant-la en el fet que les despeses de la filla havien minvat amb motiu de la seva majoria d'edat i, en canvi, les despeses de l'obligat s'havien incrementat.

La Sentència de 15 de maig de 2015, en primera instància, va desestimar íntegrament la demanda, que va ser confirmada per l'Audiència Provincial de Girona el 23 de novembre del mateix any.

Dels fonaments jurídics de la sentència de cassació es desprèn que el progenitor demandant i la filla tenen el domicili en poblacions diferents: el primer, a Blanes; la segona, a València. Durant un període de temps que no es precisa, el progenitor es desplaçava en tren de Girona a València, al·legació que prova amb els bitllets de tren que conserva, fins i tot dels anys 1999 i 2000 (FJ 4t). Mentre la filla era petita, els contactes, diu la sentència de l'Audiència, reproduïda en la sentència de cassació (FJ 4t), eren esporàdics. L'any 2011 la filla se'n va anar a viure amb el seu progenitor durant tot un curs escolar (2011-2012), convivència que es va trencar a l'estiu del 2012. No hi va haver cap més contacte fins al gener del 2013, quan el progenitor li va sol·licitar que li lliurés les qualificacions escolars. No hi ha constància de cap altre contacte fins a l'agost del 2013, quan la filla escriu un missatge de correu electrònic al seu progenitor dies després de saber que la seva àvia paterna havia mort. Hi ha missatges, també, del juny i el juliol del 2014. Així mateix, es té coneixement de la invitació del progenitor a la filla perquè el visiti al seu nou domicili, a l'estiu del 2014.

Aquesta és la primera sentència que el Tribunal Superior de Justícia de Catalunya dicta sobre l'extinció de la pensió d'aliments per absència manifesta i continuada de relació familiar entre la persona obligada a prestar els aliments i la beneficiària imputable exclusivament a aquesta darrera (FJ 6è, 1r paràgraf), amb «l'intent de donar unes pautes d'interpretació i d'aplicació dels dos articles centrals d'aquest recurs, el 237-13-1e i el 451-17-2e CCCat», tot i que es focalitza bàsicament en la valoració probatòria de l'Audiència, que va concloure que l'escassa relació familiar existent entre el progenitor, recurrent en cassació, i la seva filla, era conseqüència de l'actitud d'ambdós.

2. L'OBLIGACIÓ LEGAL DE PRESTAR ALIMENTS ALS FILLS MAJORS D'EDAT

En la nostra societat és una realitat que els fills, un cop assolida la majoria d'edat, no han conclòs la seva formació acadèmica ni, en la major part dels casos, han assolit una feina² que els permeti procurar-se tot el que necessiten per al seu sosteniment.

Sobre la base de l'existència d'una relació d'origen familiar i d'aquest estat de necessitat d'una persona major d'edat, l'ordenament jurídic regula l'obligació amb la fi-

2. M. C. BAYOD LÓPEZ, «Padres e hijos mayores de edad: gastos y convivencia», *Anuario de Derecho Civil*, vol. 68 (2015), núm. 3, p. 689.

nalitat que els familiars li proporcionin els aliments.³ Al mateix temps, en consideració a la singularitat d'aquest estat de necessitat, motivat perquè es tracta d'una persona major d'edat que està estudiant,⁴ preveu unes causes d'extinció d'aquesta obligació, una de les quals està vinculada amb les causes de desheretament del llibre quart del CCCat.

La identitat de les causes d'extinció del dret a la llegítima amb un dels motius d'extinció del dret d'aliments d'origen familiar arran d'aquesta remissió expressa de l'article 237-13-1e a l'article 451-17 CCCat, ha estat criticada per la doctrina per la diferent naturalesa jurídica d'ambdós drets: la naturalesa successòria de les causes no s'adapta bé al caràcter dels aliments.^{5,6}

2.1. FONAMENT DE L'OBLIGACIÓ LEGAL DE PRESTAR ALIMENTS ALS FILLS MAJORS D'EDAT: PROTEGIR EL DRET A LA VIDA, L'EDUCACIÓ I LA FORMACIÓ INTEGRAL DE L'ALIMENTAT

El fonament del dret d'aliments dels fills és als gens dels humans com a regla de supervivència de l'espècie, en consideració a la situació dels membres més joves de la societat humana.⁷ El dret d'aliments dels fills, que en el nostre sistema és a càrrec dels progenitors, acaba beneficiant a tota la societat.⁸ L'arrel de la reclamació dels aliments és sempre la mateixa, la necessitat d'existir d'una persona, que és el que justifica el naixement de l'obligació, que tindrà un contingut i un abast diferents en funció de les circumstàncies. Es tracta de garantir que la persona alimentada té assegurats els recursos materials que necessita per a tenir una vida digna i desenvolupar lliurement la pròpia personalitat (art. 10.1 de la Constitució espanyola).

Aquesta obligació d'aliments dels progenitors, indubtable envers els fills menors d'edat prenent com a base el *favor filii*, entès com l'interès objectiu (no subjectiu, atenent desitjos i inclinacions) de la prole (en general, i que es concreta en el deure

3. Es parla de «majors d'edat protegits». C. MARTÍNEZ DE AGUIRRE, «La protecció jurídic-civil de la persona por razón de la menor edad», *Anuario de Derecho Civil*, vol. 65 (1992), núm. 4, p. 1426.

4. M. C. BAYOD LÓPEZ, «Padres e hijos mayores de edad», p. 689.

5. C. PARRA RODRÍGUEZ, «Els aliments», a Adolfo LUCAS ESTEVE (dir.), *Dret civil català*, vol. II, *Persona i família*, Barcelona, Bosch, 2012, p. 524; S. DURANY PICH, «Comentari a l'article 231-17 CCCat», a Joan EGEA I FERNÁNDEZ I JOSEP FERRER I RIBA (dir.), i Esther FARNÓS I AMORÓS (coord.), *Comentari al llibre segon del Codi civil de Catalunya. Família i relacions convivencials d'ajuda mútua*, Barcelona, Atelier, 2014, p. 1029.

6. Ho posava en relleu, entre els exegetes, Demolombe: «Une chose est le droit a succéder, autre chose le droit de demander des aliments». C. DEMOLOMBE, *Traité du mariage et de la séparation de corps*, vol. 2, 4a ed, París, 1869, p. 58.

7. Miguel L. LACRUZ MANTECÓN, *Convivencia de padres e hijos mayores de edad*, Madrid, Ed. Reus, 2016, p. 31.

8. J. RIBOT IGUALADA, «El fundamento de la obligación legal de alimentos entre parientes», *Anuario de Derecho Civil*, vol. 51 (1998), núm. 3, p. 1105.

de prestar aliments), es debilita amb el creixement i la maduresa dels fills, de manera que es va difuminant i es manté només quan és necessari per a completar l'educació superior, en cas que el fill ho mereixin en funció de les seves possibilitats, rendiment acadèmic i expectatives laborals (Sentència de l'Audiència Provincial [SAP] de Santa Cruz de Tenerife de 2 de setembre de 2013).

En les relacions paternofiliars, l'obligació de prestar aliments prové de la filiació, segons la redacció de l'article 235-2.2 CCCat, en el qual es disposa que la filiació determina, de forma separada, la potestat parental, els cognoms, els aliments, etc. En conseqüència, és la filiació la que fa néixer l'obligació de prestar aliments, amb una diferent regulació en funció de si el fill o la filla està o no subjecte a la potestat parental. Si ho està (per minoria d'edat o per potestat prorrogada o rehabilitada), els progenitors han de prestar els aliments als fills d'acord amb les disposicions específiques del Codi civil de Catalunya (art. 237-2.2 CCCat; en sentit ampli, segons l'art. 236-17.1 CCCat). En cas que el fill ja no estigui subjecte a la potestat parental per majoria d'edat, la relació de filiació evidentment subsisteix⁹ i els progenitors han de seguir alimentant-lo com a descendent seu que és (art. 237-2.1 CCCat) si concorren els requisits previstos en els articles relatius a l'obligació de prestar aliments d'origen familiar: estat de necessitat de l'alimentat (art. 237-4 CCCat) i situació econòmica i possibilitats del deutor d'aliments o alimentant (art. 237-9 CCCat).

El principi de solidaritat familiar no és absolut: cal posar-lo en relació amb l'actitud personal de qui es considera necessitat i amb el fet que, en el moment en què s'adquireix una determinada capacitació, «la lluita per la vida és un assumpte personal que cadascú ha de resoldre, si bé no es pot deixar de prendre en consideració el fracàs en aquesta lluita (per ex., la desocupació) o la impossibilitat de prendre'n part (per ex., les persones amb discapacitat psíquica)».¹⁰

En el moment en què el fill o la filla assoleix la majoria d'edat (sense potestat prorrogada per incapacitació) i necessita els aliments (art. 237-4 i 237-5.1 CCCat) perquè no disposa de mitjans propis per a sustentar-se per si sol, té dret als aliments per raó de la filiació i hi està obligat l'ascendent progenitor, si no hi ha cònjuge ni descendents (art. 237-6.1.Tercer CCCat),¹¹ novament si concorren les circumstàncies establertes per la llei.

Es tracta d'una obligació envers un subjecte que la llei considera major d'edat i, per tant, plenament capaç, que pot ser intel·lectualment molt despert, autònom, però que econòmicament continua sent dependent.

9. Miguel L. LACRUZ MANTECÓN, *Convivencia de padres e hijos mayores de edad*, p. 32.

10. L. Díez-PICAZO i A. GULLÓN BALLESTEROS, *Sistema de derecho civil*, vol. IV, Madrid, Tecnos, 1986, p. 49.

11. En cas que els progenitors no disposin de mitjans econòmics, aquesta obligació s'estén, per raó del parentiu, a altres subjectes amb els quals hi ha vincle familiar.

I ho haurà de fer fins que acrediti la concurrència d'un motiu legal d'extinció d'aquesta obligació (art. 237-13.1 CCCat), un dels quals, en l'apartat *e*, fa una remissió a les causes de desheretament de l'article 451-17 CCCat, entre les quals, curiosament també l'apartat *e*, hi ha «*e*) [l]'absència manifesta i continuada de relació familiar entre el causant i el legitimari, si és per una causa exclusivament imputable al legitimari».

Per tant, tot i la gravetat de la majoria de les causes de desheretament previstes en l'article 451-17 CCCat, aquest apartat *e* de l'article 237-13.1 CCCat col·lideix amb la finalitat dels aliments legals, que no és altra que protegir el dret a la vida de l'alimentat que es troba necessitat, i representa una excepció a l'article 237-5 CCCat, en virtut del qual, com a conseqüència d'aquesta necessitat, el dret d'aliments és exigible des del mateix moment en què té lloc aquest estat.¹²

2.2. FONAMENT DE LA LLEGÍTIMA: SOLIDARITAT INTERGENERACIONAL

Els aliments d'origen familiar i la llegítima comparteixen un mateix origen del naixement de l'obligació: la llei. Són drets de configuració jurídica que la llei atribueix a l'alimentat i al legitimari. Ambdós estan vinculats a les relacions familiars entre una persona i la seva descendència, amb la particularitat que la llegítima és el valor mínim que la llei atribueix en la successió del causant a determinats parents seus, amb independència de tota necessitat vital. El pressupòsit de la llegítima rau en el parentiu envers el causant i en la solidaritat intergeneracional dins la família amb una participació mínima en el valor de l'herència del causant de caràcter fix per a tots els legitimaris i independentment de la seva situació econòmica. Per aquest motiu, és causa de privació de la llegítima l'absència manifesta i continuada de relació familiar entre el causant i el legitimari per una causa imputable exclusivament a aquest (art. 451-17.2e CCCat), atès que en aquest supòsit desapareix el mateix fonament de la llegítima i l'únic que estaria obligat a ser solidari, fins i tot contra la seva voluntat, seria el causant.¹³

En l'obligació d'aliments d'origen familiar hi ha una necessitat de l'alimentat, pressupòsit del naixement mateix d'aquesta prestació, mentre que en la llegítima no hi ha necessitat. Pot ser que el legitimari estigui en una situació de necessitat, però tindrà el dret de crèdit contra els hereus de l'herència tant si ho està com si no.

Tot i el fonament del dret d'aliments, d'una banda, i del dret a la llegítima, de l'altra, el CCCat vincula una de les causes d'extinció de l'obligació d'aliments d'origen

12. Adoración PADIAL ALBÁS, *La obligación de alimentos entre parientes*, Barcelona, J. M. Bosch, 1997, p. 267.

13. P. del POZO, A. VAQUER i E. BOSCH, *Derecho civil de Cataluña. Derecho de sucesiones*, Madrid, Barcelona, Buenos Aires i São Paulo, Marcial Pons, 2013, p. 389.

familiar a una de les causes de desheretament, la prevista en l'article 451-17.2e CCCat, que és l'al·legada pel demandant en cassació.

2.3. L'EXTINCIÓ DE L'OBLIGACIÓ LEGAL DE PRESTAR ALIMENTS PER «L'ABSÈNCIA DE RELACIONS FAMILIARS»

L'obligació d'aliments als fills que han assolit la majoria d'edat, no incapacitats legalment, porta implícita una temporalitat que comporta el creixement dels alimentats i que tinguin els mitjans per a sustentar-se per si mateixos.¹⁴ El Codi civil de Catalunya no inclou cap previsió específica sobre els aliments als fills majors d'edat o emancipats, a diferència del legislador aragonès (art. 68 del Codi del dret foral d'Aragó).¹⁵ Encara que els aliments són una obligació amb contingut patrimonial, les causes d'extinció no responen a les ordinàries d'extinció de les obligacions de l'article 1156 del Codi civil espanyol (CC). L'article 237-13 CCCat es refereix als aliments futurs entre parents. Quan falten els pressupòsits que donen lloc al naixement de l'obligació, aquesta perd la seva raó de ser i s'extingeix.¹⁶

En les causes d'extinció previstes en l'article 237-13 CCCat s'inclouen, a més, les relatives al desheretament, amb una remissió directa a les previstes en l'article 451-17 CCCat. D'aquesta manera, el legislador català sanciona l'alimentat per una conducta o un acte contraris al fonament de la llegítima que és la solidaritat familiar i que, basant-se en la funció social de l'herència, limita la lliure disposició sobre els béns propis i confereix a determinats parents el dret a obtenir un determinat valor patrimonial en la successió.¹⁷

Com ja avançàvem anteriorment, el fonament i la naturalesa jurídica d'ambdues obligacions legals són distints. I la seva eficàcia també: en l'obligació d'aliments, l'alimentat, en estat de necessitat, està rebent la quantia d'aliments fixada i, en concórrer la causa esmentada, l'alimentant decideix que la prestació s'extingeixi. Amb el desheretament, el legitimari, que tenia una expectativa d'un dret de crèdit, el perd. Llevat del supòsit en què hagi rebut una donació en vida del causant en concepte de llegítima, el legi

14. J. A. PÉREZ FENOLL, *La ausencia de relaciones familiares como causa de extinción de la obligación de prestar alimentos en el Codi civil de Catalunya*, Sevilla, ePraxis, 2012, p. 35.

15. Decret legislatiu 1/2011, de 22 de març, del Govern d'Aragó, pel qual s'aprova, amb el títol de «Código del derecho foral de Aragón», el text refós de les lleis civils aragoneses (en endavant, CDFR).

16. A. LAMARCA, «Comentari a l'article 271 CF», a Joan EGEA I FERNÁNDEZ i Josep FERRER I RIBA, *Comentaris al Codi de família*, Barcelona, Tecnos, 2000, p. 1090.

17. J. RIBOT IGUALADA, «Comentari a l'art. 451-17», a Joan EGEA FERNÁNDEZ i Josep FERRER RIBA (dir.), *Comentari al llibre quart del Codi civil de Catalunya, relatiu a les successions*, vol. II, Barcelona, Atelier, 2013, p. 1393.

timari no rep res. En els aliments, el subjecte deixa de rebre una prestació que rebia per la concurrència d'aquesta causa, cosa que el col·loca en una situació de més necessitat.

Com dèiem, ens centrarem en l'apartat *e* de l'article 451-17.2 CCCat, invocat pel recurrent en cassació, és a dir, «l'absència manifesta i continuada de relació familiar entre el causant i el legitimari, si és per una causa exclusivament imputable al legitimari»,¹⁸ per a analitzar, seguidament, els seus elements principals i la seva repercussió en matèria d'aliments.

2.3.1. *L'absència manifesta i continuada de relació familiar entre l'alimentant i l'alimentat*

Comencem aquest epígraf amb una puntualització. Malgrat la literalitat d'aquest element de l'apartat *e* de l'article 451-17.2 CCat, «l'absència [...] de relació familiar», considerem que sí que hi ha una relació d'origen familiar entre l'alimentant i l'alimentat, com la doctrina ha tingut ocasió de posar de manifest.¹⁹

El contingut concret d'aquesta relació familiar és determinat per la relació específica que existeix entre les dues persones que tenen aquest vincle. En el cas que ens ocupa, és determinat per la relació paternofamiliar (art. 235-2.2 CCCat: «La filiació determina [...] els aliments»). Alhora, el dret defineix la relació que existeix entre dues persones pel fet de descendir l'una de l'altra, és a dir, el parentiu, del qual se'n deriva també una obligació de prestar aliments. En el dret civil català, aquesta obligació de prestar aliments té un origen familiar (art. 237-1.1 CCCat).

Partint del fet que existeix una relació jurídica familiar, el que sí que hi ha és una absència de relació *personal*, és a dir, no hi ha tracte, ni contacte, perquè no poden veure's, no poden compartir un mateix espai, ni tampoc poden comunicar-se per qualsevol mitjà (ni oral ni escrit), per cap aplicació (SMS, WhatsApp, Telegram, correu electrònic), per cap tipus de dispositiu (telèfon, ordinador, tauleta, etc.). Després n'analitzarem la possible causa.

El que sembla que s'exigeix amb aquest element de «l'absència de relació (personal)» d'aquesta causa concreta d'extinció de l'obligació d'aliments és, doncs, que de

18. Coincideixen que hi ha una previsió similar en el Codi civil austríac introduïda el 1989 i modificada el 2001 i el 2004, J. RIBOT IGUALADA, «Comentari a l'art. 451-17», p. 1401, i J. A. PÉREZ FENOLL, *La ausencia de relaciones familiares como causa de extinción*, p. 39. L'analitza de manera més detallada Esther ARROYO AMAYUELAS, «La llegítima. Algunes reformes controvertides. Perspectiva del dret comparat», a L. ARNAU RAVENTÓS i M. LUISA ZAHINO RUIZ (dir.), *Cuestiones de derecho sucesorio catalán. Principios, legítima y pactos sucesorios*, Madrid, Barcelona, Buenos Aires i São Paulo, Marcial Pons, 2015, p. 265-272.

19. J. RIBOT IGUALADA, «Comentari a l'art. 451-17 CCCat», p. 1400.

manera absoluta no hi hagi cap mena de tracte, que s'hagin deixat de veure, que hagin deixat de tenir contacte, que les seves vides discorrin per camins diferents.

Els drets personals, regulats en els articles 236-4 i 236-5 CCCat, en matèria de potestat parental, no són, en realitat, exigibles des del moment en què el fill assoleix la majoria d'edat. Aquest dret recíproc a les relacions personals²⁰ està pensat per aconseguir que, al marge de quina sigui la causa per la qual no hi ha convivència amb els dos progenitors, el menor pugui aconseguir una relació fluida amb tots dos, de la manera més similar possible a la que tindria si hi hagués una convivència domèstica, habitual, quotidiana, prenent com a base l'interès del menor de mantenir relacions amb el progenitor per al propi desenvolupament.

És cert que, legalment, des del moment en què una persona assoleix la majoria d'edat, deixa de tenir la consideració de menor d'edat i, per tant, s'extingeixen totes les previsions legals existents que es fonamenten en el seu interès. Això no obstant i segons com sigui la persona en qüestió, pot necessitar la relació amb el seu progenitor per a continuar fent aquest desenvolupament personal encara amb més motiu a partir dels divuit anys.

En l'àmbit hereditari, es qüestiona si l'absència de relació familiar real en el moment de la mort hauria de ser un motiu vàlid per a privar el legitimari del percentatge obligatori. En general hi ha reticència a deixar res a descendents amb els quals s'ha perdut el contacte arran d'un conflicte. La justificació és que, malgrat el lligam biològic, un dels fonaments del parentiu entre pares i fills és la relació personal; si no existeix, el causant hauria de tenir el dret de no transferir res al descendent legitimari.²¹ Si aquesta causa planteja els seus dubtes en l'àmbit successori, potser encara s'ha de qüestionar més en un àmbit com el de l'obligació de prestar aliments d'origen familiar, pel seu fonament en l'estat de necessitat de l'alimentat.

En consideració a tot el que s'ha dit, es podria proposar la modificació de l'expressió d'aquesta causa «l'absència [...] de relació familiar» per l'expressió «trenca-ment de la relació personal», en els termes que preveia el Projecte de llei del llibre quart del CCCat.²²

La relació personal serà existent, encara que minsa, si «malgrat les possibles tibantors o desavinences, encara es mantenia el contacte entre les parts i un mínim de relació».²³

20. M. ANDERSON, «Comentari a l'article 236-4 CCCat», a Joan EGEA I FERNÁNDEZ i Josep FERRER I RIBA (dir.), i Esther FARNÓS I AMORÓS (coord.), *Comentari al llibre segon del Codi civil de Catalunya*, p. 809.

21. A. LAMARCA, «We are not born alone and we do not die alone: protecting intergenerational solidarity and refraining Cainism through forced heirship», *Oñati Socio-legal Series*, vol. 4, núm. 2 (2014), p. 276.

22. J. RIBOT IGUALADA, «Comentari a l'art. 451-17 CCCat», p. 1401.

23. J. RIBOT IGUALADA, «Comentari a l'art. 451-17 CCCat», p. 1400.

Aquesta absència, diu el CCCat, ha de ser manifesta i continuada. Cal, per tant, que el trencament de la relació personal sigui clarament evident²⁴ o patent²⁵ i, a més, que també s'estengui sense interrupció de manera constant i perseverant en el temps,²⁶ que vagi més enllà d'un incident concret o d'un episodi de distanciament entre les parts.²⁷

I aquest trencament ha de ser, literalment, entre l'alimentant i l'alimentat. Per tant, si l'alimentat té relació personal amb la família de l'alimentant —per exemple, amb els avis— però no amb el pare, es considera que no hi té relació familiar. En canvi, si manté el contacte amb el progenitor alimentant però no, en canvi, amb els progenitors d'aquest, això no és causa d'extinció, lògicament.

Si l'extinció de l'obligació de prestar aliments al fill major d'edat requereix la inexistència clara i patent, constant, sense interrupcions en el temps, del tracte o la comunicació amb l'alimentant, *¿a contrario sensu* un mínim contacte amb ell serveix per a considerar que hi ha relació personal? ¿Un missatge per qualsevol mitjà, amb un contingut mínim, és suficient per a interpretar que s'interromp aquesta absència mantinguda i constant de contacte? Hom pot pensar que no. O cal un nombre determinat de missatges? O cal també una certa presencialitat? Quant de temps caldria que compartissin un mateix espai? ¿Un missatge enviat per l'alimentat a l'alimentant a final de mes, agraint la pensió rebuda, és suficient per a interpretar que hi ha tracte personal? Avui dia, amb les noves tecnologies i les xarxes socials, hi ha diverses vies per a mantenir el contacte. Una altra cosa és que l'alimentant (o el tribunal) consideri que és suficient segons quines siguin les circumstàncies del cas.

És difícil determinar el temps que ha de transcórrer per a considerar que aquest trencament de tracte és manifest i continuat, perquè el CCCat no en diu res.²⁸

2.3.2. *Si és per una causa imputable exclusivament a l'alimentat*

L'apartat *e* de l'article 451-17.2 CCCat exigeix que aquesta absència de relació personal estigui motivada exclusivament pel legitimari, que en matèria d'aliments és l'alimentat.

24. *Diccionari de la llengua catalana. Institut d'Estudis Catalans (DIEC)*, 2a ed., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007, primera accepció del mot *manifest -a*.

25. J. A. PÉREZ FENOLL, *La ausencia de relaciones familiares como causa de extinción*, p. 38.

26. J. A. PÉREZ FENOLL, *La ausencia de relaciones familiares como causa de extinción*, p. 39.

27. J. RIBOT IGUALADA, «Comentari a l'art. 451-17 CCCat», p. 1401.

28. Una nova manifestació del diferent fonament de l'obligació de prestar aliments i de la llegítima s'aprecia en la proposta de terminis que la doctrina fa respecte al període de temps que ha de transcórrer per a considerar que hi ha un trencament de la relació personal manifesta i continuada entre el causant i el legitimari. Vegeu Esther ARROYO AMAYUELAS, «La llegítima. Algunes reformes controvertides», p. 267.

La finalitat d'aquesta causa, en matèria d'aliments, és tenir cura de les relacions personals entre progenitors i descendents directes, entre alimentants i alimentats, i impedir la perpetuació d'una obligació per a l'alimentant progenitor quan el seu compliment no és correspost per l'alimentat amb una mínima consideració o tracte. S'interpreta que el descendent alimentat actua com si el seu progenitor alimentant estigués mort i, per tant, si assimilem la situació a la mort física, s'extingeix l'obligació (art. 237-13.1a CCCat).²⁹

És requisit també que la culpa de l'alimentat sigui exclusiva: no es pot extingir l'obligació d'aliments si l'alimentant és l'únic responsable del trencament de la relació³⁰ o si a parts iguals o a parts desiguals ho són l'alimentat i l'alimentant.³¹ Serien exemples de conductes imputables a l'alimentat: la falta d'interès per motius trivials, la manifestació de falta d'amor filial, el caprici o la vergonya per tenir un progenitor que no compleix amb unes expectatives exorbitades, la falta en el progenitor de qualitats excepcionals que el fill requereix com a imprescindibles.³²

Es reconeix també la dificultat d'esbrinar amb claredat indiscutible³³ qui té la culpa en qualsevol conflicte personal, també en aquest àmbit dels aliments,³⁴ com així reconeix el mateix preàmbul de la Llei 10/2008 per a la causa del desheretament.³⁵ En molts casos, la pèrdua de la relació paternofilial prové del divorci dels progenitors i de la separació física resultant. Quan hi ha un conflicte entre els progenitors, sovint els descendents comuns es veuen obligats a triar entre ells i això pot provocar una ruptura irreversible o danys que siguin difícils de reparar. I no és gaire lògic que els fills hagin de carregar els efectes de les controvèrsies que viuen els seus progenitors.³⁶

29. J. A. PÉREZ FENOLL, *La ausencia de relaciones familiares como causa de extinción*, p. 40.

30. Pérez Fenoll esmenta accions del progenitor alimentant, a tall enunciatiu i no limitatiu, com ara la violència o els maltractaments a l'alimentat, el tractament despectiu reiterat o les ofenses greus. Vegeu J. A. PÉREZ FENOLL, *La ausencia de relaciones familiares como causa de extinción*, p. 45.

31. J. RIBOT IGUALADA, «Comentari a l'art. 451-17 CCCat», p. 1401.

32. Vegeu els exemples proposats per J. A. PÉREZ FENOLL, *La ausencia de relaciones familiares como causa de extinción*, p. 45.

33. J. RIBOT IGUALADA, «Comentari a l'art. 451-17 CCCat», p. 1401.

34. L'absència de relació personal de manera continuada i ininterrompuda per una causa imputable a l'alimentat ha de quedar acreditada per tots els mitjans admesos en dret. En els procediments per a l'extinció de l'obligació d'aliments envers el fill alimentat, poden comparèixer les dues parts i poden declarar els testimonis que es considerin pertinents. És el que succeeix en el cas de la SAP de Barcelona (Secció 18a) de 15 de març de 2012 (JUR/2012/195522).

35. El preàmbul de la Llei 10/2008, de 10 de juliol, del llibre quart del Codi civil de Catalunya, relatiu a les successions, ja anuncia aquesta complicació: «Tot i que, certament, el precepte pot ésser font de litigis per la dificultat probatòria del seu supòsit de fet, que pot conduir el jutgador a haver de fer suposicions sobre l'origen de desavinences familiars, s'ha contrapesat aquest cost elevat d'aplicació de la norma amb el valor que té com a reflex del fonament familiar de la institució i el sentit elemental de justícia que hi és subjacent». Vegeu l'apartat VI, paràgraf cinquè, del preàmbul de la llei esmentada.

36. A. LAMARCA, «We are not born alone and we do not die alone», p. 276.

Aquest podria ser l'escenari del cas que ens ocupa. Recordem que la filla tenia cinc anys quan els pares es van divorciar. A la distància personal propiciada per la ruptura de la unitat familiar cal afegir-hi la distància física dels domicilis del pare i de la filla.

El tema és discutible, però és important ressaltar diferents escenaris. Tot i que no es pot generalitzar, no és la mateixa situació la dels fills que conviuen amb ambdós progenitors que la dels fills que, amb motiu de la ruptura del vincle matrimonial o de la parella estable, han crescut amb la figura d'un dels dos progenitors més o menys absent. Si aquest trencament ha anat acompanyat de la influència d'un dels progenitors per a projectar en el fill una imatge negativa de l'altre progenitor,³⁷ la relació personal es pot veure afectada seriosament.

I això ens condueix a plantejar-nos què succeeix en el cas que la «culpa» del trencament sigui d'una tercera persona; en concret, de l'altre progenitor. Aquesta absència de relació personal amb l'alimentant, propiciada per l'altre progenitor, que també és alimentant, podria considerar-se que no és justificació suficient del trencament perquè s'entén que el creixement i la maduresa del fill podrien afavorir que aquesta situació es reverteixi si assumeix que ha estat objecte d'una infància privada d'afecte i ha patit un segrest emocional.³⁸ També es podria argumentar que si aquest ha estat el cas i alimentat i alimentant no tenen cap mena de relació perquè el fill no vol, encara que sigui arran de la influència exercida en el fill per l'altre progenitor, l'obligació de prestar aliments s'extingeix i serà precisament l'altre progenitor qui es veurà obligat a cobrir la quantia per als aliments que fins ara proporcionava l'alimentant, si té mitjans suficients. Si no en té, certament, serà el fill qui patirà les conseqüències en no poder cobrir totes les seves necessitats.

¿I si el motiu de la manca de contacte és que hi ha diferències —diguem-ne— ideològiques? ¿És una causa suficient per a justificar el trencament de la relació personal?³⁹

Sens dubte, en els casos més extrems —per exemple, si hi ha maltractament greu dels parents propers per part de l'alimentat— l'extinció de l'obligació de prestar aliments queda clarament justificada i ja és legalment establerta en l'article 451-17.1c CCCat. No és el cas objecte de comentari en aquesta sentència, però.

La falta de tracte, de contacte familiar, en definitiva, d'afecte, s'ha entès de manera dispar per la doctrina del Tribunal Suprem, segons la interpretació que en fa en la

37. Per exemple, la síndrome d'alienació parental: «[...] el proceso por el cual un progenitor transforma la conciencia de sus hijos con el objeto de destruir los vínculos con el otro progenitor». Vegeu L. ALASCIO CARRASCO, «El síndrome de alienación parental. Comentario a la Sentencia de 1ª Instancia de Manresa de 14 de junio de 2007», *InDret* (Barcelona: Universitat Pompeu Fabra), any 2008, núm. 1, www.raco.cat/index.php/InDret/article/viewFile/77879/101734.

38. J. A. PÉREZ FENOLL, *La ausencia de relaciones familiares como causa de extinción*, p. 45.

39. SAP de Barcelona (Secció 14a) de 13 de febrer de 2014.

Sentència de 3 de juny de 2014⁴⁰ i que és reiterada en la de 30 de gener de 2015.⁴¹ En la primera s'admet l'abandonament emocional com a expressió de la lliure ruptura d'un vincle afectiu o sentimental.⁴² És en la segona resolució on el maltractament psicològic es considera com una modalitat del maltractament d'obra i l'abandonament emocional, com a maltractament psicològic.⁴³

Durant la minoria d'edat, l'impagament de les prestacions alimentícies, considerat un clar indicatiu de desinterès envers el menor,⁴⁴ no és causa per a perdre el contacte amb el fill com a sanció per al progenitor incomplidor. Els drets i deures de relació personal s'exerceixen en interès dels fills i, per tant, no han de ser moneda de canvi respecte de les prestacions de caràcter econòmic. La restricció de les relacions personals no pot ser una conseqüència directa de la impossibilitat o negligència de fer front a l'obligació d'aliments.⁴⁵ El punt de partida de les relacions personals és la conveniència del manteniment de les relacions per al desenvolupament del fill.⁴⁶ En el cas que ens ocupa, la situació és la inversa: l'alimentant, que sí que paga el deute d'aliments, vol mantenir una relació personal amb l'alimentat, el qual s'hi nega.

Amb la negativa de l'alimentat a relacionar-se amb el progenitor alimentant, ¿està aquest darrer incomplint deures?

Pensem que, en primer lloc, hi hauria d'haver un deure de gratitud. L'extinció de l'obligació de prestar aliments d'origen familiar per concurrència de les causes de desheretament implica l'assumpció del *ius gratitudinem* també en el Codi civil de Catalunya,⁴⁷ en la mateixa línia que es preveu per a l'article 152.4 CC. A part del vincle moral de l'estimació, la gratitud i el respecte, existeix perpètuament, entre pares i fills, el dret recíproc a prestar-se aliments, o, per a parlar amb més propietat, el dret a l'assistència mútua.

40. ROJ: Sentència del Tribunal Suprem (STS) 2484/2014.

41. ROJ STS 565/2015.

42. Aquesta sentència aporta un altre argument en considerar la conducta de menyspreu i abandonament familiar contrària al respecte i la consideració elementals que es deuen entre si pares i fills. Vegeu E. ARROYO i E. FARNÓS, «Entre el testador abandonado y el legitimario desheredado ¿a quién prefieren los tribunales?», *InDret: Revista para el Análisis del Derecho*, núm. 2 (2015), p. 4.

43. La SAP de Màlaga de 30 de març de 2011 presenta els fets d'un cas amb un component de menyspreu i indiferència per la vida del progenitor. Destaca també perquè els fills no són menors de poca edat contrariats amb el divorci dels pares, que descarreguen la seva incomprensió sobre un dels progenitors, sinó que són persones madures «que, tot i ser capaces d'entendre la possibilitat d'una ruptura matrimonial, van decidir no només solidaritzar-se amb la versió de la mare en la crisi matrimonial, sinó, a més, conscientment, sancionar amb menyspreu i l'abandonament al suposadament culpable, el pare (JUR 3529/2011).

44. M. ANDERSON, «Comentari a l'article 236-4 CCCat», p. 814.

45. Joan EGEA i FERNÁNDEZ i Josep FERRER i RIBA, *Comentaris al Codi de família*, p. 632.

46. M. ANDERSON, «Comentari a l'article 236-5 CCCat», a Joan EGEA i FERNÁNDEZ i Josep FERRER i RIBA (dir.), i Esther FARNÓS i AMORÓS (coord.), *Comentari al llibre segon del Codi civil de Catalunya*, p. 813.

47. Sobre els precedents històrics del *ius gratitudinem* en la *Magna Glossa*, vegeu Adoración PADIAL, *La obligación de alimentos entre parientes*, Barcelona, J. M. Bosch, 1997, p. 410.

Si l'absència de relació es justifica amb paraules feridores per part de l'alimentat, ¿es pot considerar que, a més de falta de gratitud, hi ha una manca de respecte envers el progenitor alimentant?

Els progenitors i els fills s'han de respectar mútuament (art. 236-17.3 CCCat), principalment en el marc de la potestat parental, respecte que es projecta més enllà d'aquesta perquè forma part de les relacions personals entre pares i fills, independentment de la potestat parental i de la minoria d'edat del fill.⁴⁸ És, a més, recíproc (a diferència del que s'estableix en l'article 155 CC). El respecte consisteix, substancialment, a reconèixer la dignitat de l'altra persona i a tractar-la conforme a aquesta valoració, i per al fill, a més, fer-ho d'acord amb la funció que desenvolupa el progenitor.⁴⁹ El fill que no vol mantenir cap mena de contacte amb el progenitor alimentant, el qual paga uns diners en concepte d'aliments, ¿es pot dir que incompleix el deure de respecte? O, atès que és un deure recíproc, ¿el pare ha de respectar la decisió del fill que, fins i tot injustificadament, ha expressat tàcitament o expressa la seva voluntat de no veure'l ni tampoc tenir-hi cap mena de relació personal?

El compliment exacte i l'eficàcia d'aquesta norma del dret de família comporten que els fills respectin els seus progenitors amb alegria i afecte. Però la realitat no és sempre aquesta i el dret tampoc no pot aconseguir aquest efecte/efecte,⁵⁰ atès que es tracta d'una regla dins d'un model determinat de conducta.⁵¹

En aquesta línia es va pronunciar la jurisprudència en la Sentència de l'Audiència Provincial de Barcelona de 4 de maig de 2006: «És evident que el legislador no pot imposar coactivament els lligams d'estimació i afecte que usualment comporta el sol fet de la filiació, sobretot en la línia recta, però és notori que fa tot el que és al seu abast per fomentar-los (el contingut de la potestat del pare i de la mare implica la cura dels fills menors mitjançant la convivència, aliments, educació i formació integrals; una vegada majors d'edat, els imposa el deure d'alimentar-se recíprocament en cas de necessitat) i que, en darrer terme, imposa als parents més propers el deure del respecte mutu (art. 143, 144, 259 i 260 Codi de família). Doncs bé, aquest respecte es vulnera del tot quan s'atempta contra la pròpia estimació dels pares fent-los avinent no només la seva total irrellevància des de l'òptica del fill, sinó la més frapant manifestació de

48. C. E. FLORENSA i TOMÀS, «Comentari a l'article 236-17 CCCat», a Joan EGEA i FERNÁNDEZ i Josep FERRER i RIBA (dir.), i Esther FARNÓS i AMORÓS (coord.), *Comentari al llibre segon del Codi civil de Catalunya*, p. 870 i 876.

49. Francisco de Paula PUIG BLANES i Francisco Javier SOSPEDRA NAVAS (coord.), *Comentarios al Código civil de Cataluña*, tom I, Cizur Menor, Civitas, 2011, p. 517.

50. Miguel L. LACRUZ MANTECÓN, *Convivencia de padres e hijos mayores de edad*, p. 241.

51. La sentència objecte d'aquest comentari (FJ 1r) té present un fet destacat en la demanda: la filla no va voler saber res de la defunció de la seva àvia materna i quan el progenitor reclamant va voler-hi contactar dos dies després, ella el va escridassar. Dies més tard i per mitjà de WhatsApp, la filla li va escriure un missatge on el titllava de desgraciat i mal pare i li deia que no es mereixia viure.

rebuig fins i tot personal (“no us estimo”, “no sou família meva”). Aquestes frases, sinceres o no, són del tot innecessàries i lesionen greument la dignitat del progenitor que ha d'escoltar-les, el qual ha de sentir-se lògicament injuriat».⁵²

Aquest apartat *e* de l'article 451-17.2 CCCat, en matèria de desheretament, pressuposa el deure implícit d'interacció amb el progenitor alimentant. S'exigeix a l'alimentat una conducta determinada, que consisteix en un mínim deure de gratitud o de reconeixement envers l'alimentant en compensació pel seu esforç.⁵³ L'omissió voluntària únicament de l'alimentat de mantenir amb l'alimentant un tracte, un espai de temps, encara que sigui reduït, de manera notòria i ininterrompuda, comporta una sanció o un càstig com és la pèrdua de la prestació d'aliments, que s'extingeix.⁵⁴ I la fonamentació la proporciona el mateix prèambol de la Llei 10/2008, de 10 de juliol, per la qual s'aprova el llibre quart del Codi civil de Catalunya, en relació amb aquesta nova causa de desheretament: «[...] el valor que té com a reflex del fonament familiar de la institució i el sentit elemental de justícia que és subjacent».⁵⁵

Això no obstant, el Tribunal Superior de Justícia de Catalunya considera la prestació d'aliments als fills majors d'edat com un dret bàsic contemplat en l'article 236-17.1 CCCat i prioritza que tinguin els recursos econòmics per tal de concloure la seva formació. I basant-se en aquesta consideració fa una interpretació restrictiva dels dos requisits (l'absència de relació manifesta i continuada, d'una banda; per una causa imputable exclusivament a l'alimentat, de l'altra) per a reduir els supòsits d'extinció de l'obligació d'aliments (FJ novè, paràgraf segon). I és que si un dels dos progenitors no se'n fa càrrec i l'altre ja ho fa però no pot assumir més càrrega, el fill major d'edat en formació ha de reclamar els aliments a altres parents, procés que requereix un temps i potser no vol fer, cosa que, al cap i a la fi, redunda en perjudici seu. Potser el legislador i també el jutgador estan pensant que, passada una determinada edat en què el fill no ha assolit els resultats acadèmics pertinents ni tampoc ha fet el possible per a trobar una feina (encara que sigui per hores o en caps de setmana o vacances), aquest supòsit no hauria de quedar subsumit en el pressupòsit que va donar lloc al naixement de l'obligació de prestar aliments, que és que la necessitat no derivi d'una

52. SAP de Barcelona (Secció 16a) núm. 212/2006, de 4 de maig de 2006 (JUR/2006/272116).

53. ¿Això vol dir que l'obligació del pagament de la prestació d'aliments se situa al mateix nivell que la relació personal amb el progenitor alimentant? El missatge que es dona a l'alimentat és: atès que no vols tenir cap contacte amb el progenitor alimentant, no tens dret a la prestació d'aliments i s'extingeix. Entenem, d'acord amb el criteri exposat per la Sentència, que cal preservar que els fills que han assolit la majoria d'edat puguin tenir els mitjans necessaris per a la vida i la formació fins que siguin realment capaços de valer-se per si mateixos.

Aquesta possibilitat d'extinció de l'obligació pot comportar dues possibles respostes de l'alimentat: que vulgui mantenir una relació (interessada, potser?) amb l'alimentant o que no vulgui tenir-hi cap tipus de contacte i, per tant, s'agregui el distanciament entre ambdós.

54. J. A. PÉREZ FENOLL, *La ausencia de relaciones familiares como causa de extinción*, p. 43.

55. Prèambol, apartat VI, paràgraf 5è, de la Llei 10/2008.

causa que li sigui imputable (art. 237-4 CCCat, *a contrario sensu*). Mentre el fill, encara que sigui major d'edat, no disposi dels mitjans per a mantenir-se per ell mateix i sempre que s'esforci amb els estudis que li permeten una formació, els aliments que són necessaris per a la vida s'aproximen als dels fills menors d'edat, que abasten tot el que calgui per al seu creixement i la seva educació (FJ novè, primer paràgraf). El legislador català afronta els conflictes que plantegen els aliments als fills que han assolit la majoria d'edat sense haver completat la seva formació atenent cas per cas, davant altres ordenaments jurídics que proposen una regulació en consideració a la situació en què es troben molts joves de l'edat del fill del recurrent.⁵⁶

Per acabar, si pensem que la manca de voluntat del fill de relacionar-se, de mantenir un contacte amb el progenitor alimentant, prové d'una situació de distanciament o de malentesos, podríem considerar pertinent que la situació milloraria si tinguessin l'oportunitat de comunicar-se en un entorn de confiança que afavorís el diàleg. És per això que acabem el nostre comentari proposant, en aquests casos de distanciament, el recurs als mitjans ADR (sigles en anglès de l'expressió *alternative dispute resolution* o resolució alternativa de conflictes, darrerament canviada per *appropriate dispute resolution* o resolució apropiada de conflictes), com ara la mediació. En l'actualitat, els conflictes familiars poden ser objecte d'aquest procediment d'acord amb la Llei 15/2009, de 22 de juliol, de mediació en l'àmbit del dret privat de Catalunya (LMADP). La mediació pot ser el procediment idoni per a gestionar la situació de conflicte, preventivament o un cop ja ha aparegut (art. 2.1e, *fi g* LMADP),⁵⁷ perquè es pot desenvolupar, en un primer estadi, si el conflicte està molt escalat, sense necessitat que els afectats estiguin presents en el mateix espai físic, per a anar treballant a poc a poc fins que sigui possible una sessió conjunta i anar restablint els lligams de cara a una relació de futur. Només si tots així ho volen.

56. Com ja apuntàvem a l'inici d'aquest comentari, el dret aragonès regula el dret d'aliments del fill que, un cop assolida la majoria d'edat o l'emancipació, no ha completat la seva formació, en l'article 69 CFDA: «Gastos de los hijos mayores o emancipados: 1. Si al llegar a la mayoría de edad o emancipación el hijo no hubiera completado su formación profesional y no tuviera recursos propios para sufragar los gastos de crianza y educación, se mantendrá el deber de los padres de costearlos, pero solo en la medida en la que sea razonable exigirles aún su cumplimiento y por el tiempo normalmente requerido para que aquella formación se complete. 2. El deber al que se refiere el apartado anterior se extinguirá al cumplir el hijo los veintiséis años, a no ser que, convencional o judicialmente, se hubiera fijado una edad distinta, sin perjuicio del derecho del hijo a reclamar alimentos».

57. Suggereixen la mediació M. T. MARTÍN NÁJERA, «Problemática en torno a la pensión alimenticia», *Revista de Derecho de Familia*, núm. 61 (1 octubre 2013), 4t trimestre, p. 57; T. PICONTÓ NOVALES, «Relaciones entre padres e hijos en el s. XXI», a M. C. BAYOD LÓPEZ i J. A. SERRANO (coord.), *Relaciones entre padres e hijos en Aragón: ¿un modelo a exportar?*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2014, p. 306; L. I. PASTOR EIXARCH, «Convivencia de padres e hijos mayores de edad en Aragón; notas sobre los efectos jurídico-prácticos de la regulación del Código de derecho foral de Aragón», a M. C. BAYOD LÓPEZ i J. A. SERRANO (coord.), *Relaciones entre padres e hijos en Aragón*, p. 356; Miguel L. LACRUZ MANTECÓN, *Convivencia de padres e hijos mayores de edad*, p. 213; M. ANDERSON, «Comentari a l'article 236-5 CCCat», p. 813.